

ЧАСТИНА II

ПОСТНЕКЛАСИЧНА ПАРАДИГМА АБСОЛЮТУ, ЛЮДИНИ І ВСЕСВІТУ

Юрій Мєлков

Київський Національний університет імені Тараса Шевченка

ЛЮДИНОМІРНІСТЬ ПОСТНЕКЛАСИЧНОЇ НАУКИ: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ТА СУПЕРЕЧНОСТІ

У статті розглядається специфіка постнекласичного підходу в сучасній філософії природознавства, що полягає в необхідності приймати до уваги людську особистість як суб'єкта пізнання. Людиномірність постнекласичної науки вступає в суперечність з ідеалом наукової об'єктивності, розв'язання якої вбачається на шляху діалектичного зняття класичної єдності та некласичної множинності.

Ключові слова: антифундаменталізм, постнекласична наука, людиномірність, міждисциплінарність, синергетика.

Jurij Melkov. The Human Measureness of Postnonclassical Science: The Main Problems and Contradictions. *The author considers features of post-non-classical approach in contemporary philosophy of science, and the necessity to take into account the cognizing subject. Human dimension of post-non-classical science comes into contradiction with the ideal of scientific objectivity, its resolution being enabled by dialectical comprehension of classical unity and non-classical plurality.*

Keywords: antifoundationalism, human measureness, postnonclassical science, interdisciplinarity, synergetics.

Поняття постнекласичної науки, запропоноване майже чверть століття тому В'ячеславом Стьопіним для позначення сучасного етапу розвитку наукового пізнання та якісно нового типу наукової раціональності, обумовленого вивченням, насамперед, систем складних і «людинімірних», а тому й пов'язаного із привнесенням ціннісних факторів у склад пояснюючих положень науки [6], – це поняття успішно ввійшло до побуту сьогоденного філософського дискурсу та навіть перетворилося на одне з найбільш знакових для визначення свого роду «фронтиру», передової межі досліджень у галузі філософії природознавства – і не лише природознавства. Далеко не останню роль у цьому грають і такі українські філософи, психологи, соціологи як Л. Д. Бєвзенко, І. С. Добронравова, В. В. Кізіма, Н. В. Кочубей, Л. І. Сидоренко та інші, що останніми роками активно розвивають цілі самостійні напрями постнекласичних досліджень, у тому числі, пов'язаних із такими новітніми науковими дослідницькими програмами як синергетика, віртуалістика, тоталогія.

Однак, суть постнекласичного підходу, й передусім місце та значення людини в системі сучасного наукового пізнання, залишається поки що не проясненим. Основна суперечність, розгляд якої і становитиме мету запропонованої роботи, полягає, на мій погляд, у парадоксальності поняття *людиномірності наукового пізнання*, що виступає все більш очевидною та неусувною характерною рисою досліджень у природознавстві, а не лише в гуманітаристиці, – чи то у «слабкій» формі людиномірності об'єктів пізнання, чи то в «сильному» і досить небезспірному формулюванні антропного принципу [2].

В будь-якому разі, необхідність урахування «людського виміру» науки може приводити до заперечення власне науки як традиції та індустрії пошуку об'єктивної істини. На початку ХХІ століття актуальним цілком несподівано виявилось вже не стільки доведення наявності такого виміру, не стільки підтвердження факту інтегрованості наукового пізнання з цінностями та не апологія множинності й антифундаменталізму на противагу класичному монізму, – цій темі присвячено велика кількість робіт, у тому числі й у річищі вітчизняної традиції філософської думки, – скільки, навпаки, захист ідеалів класичної раціональності – включаючи ідеал наукової об'єктивності. Або, точніше кажучи, дослідження межі їх зміни та вияв шляхів їх розвитку.

В цьому сенсі, поняття постнекласики якісно відрізняється від іншої вживаної сьогодні категорії – постмодерн. Вони не є синонімами, як це іноді може здатися деяким дослідникам [5], якою би привабливою не виглядала перспектива ототожнення постнекласичного підходу у філософії природознавства з фейєрабендівською ситуацією «все дозволено». І, перш за все, тому, що категорія «постнекласична» є прикметником по відношенню до явно визначеного іменника: «наука». А тому не випадково, що, говорячи про специфіку розгляду сучасного наукового пізнання в цьому ракурсі, В. С. Стьопін вважає за потрібне особливо підкреслити, що «активне включення соціальних, економічних і додаткових етичних регулятивів у процес наукового дослідження не відмінняє вихідних установок науки на пошук істини та зростання істинного знання. Наука залишається наукою» [7, с.206].

Проте, як раз це останнє положення, за всієї своєї теоретичної недвозначності, залишається досить проблематичним і не завжди очевидним, уже тому, що конкретні шляхи та наслідки «гуманізації науки» ще не стали достатньою мірою предметом ретельного дослідження. І якщо, з одного боку, захоплення, так би мовити, поверхнево-емоційною стороною справи веде до ототожнення постнекласичної ситуації з постмодерністським нігілізмом і методологічним релятивізмом, то, з іншого боку, прибічники суворих класичних переконань щодо предмета та завдань дисциплінарної науки не

можуть припустити і думки про її «суб'єктивізацію». Наприклад, у московському збірнику 2008 року «Наука та квазінаука» посилення на В. С. Стьопіна та неодмінне для сучасної російськомовної літератури цитування постнекласичних постулатів про неодмінне внесення людських факторів до складу положень наукового знання дивним чином сполучаються з традиційними твердженнями: наука «націлена на відображення об'єктивних сторін світу, тобто на отримання таких знань, зміст яких не залежить ані від людини, ані від людства» [4, с.22]. В той же час, на думку авторів зазначеної книги, «послаблення суперечностей» суб'єкта та об'єкта й розвиток емоційного та ціннісного ставлення до світу виступає характерною ознакою *квазінауки* – феномена, що становить собою як раз постмодерністські варіації на тему девіантних, тупикових гілок культурної творчості, що протистоять по-справжньому науковому, раціональному пізнанню...

Приблизно таку ж, і навіть ще більш різко виражену, позицію займають автори відомих Бюлетенів «На захист науки», що видаються Комісією Російської Академії наук з боротьби з псевдонаукою та фальсифікацією наукових досліджень: в цьому випадку, однак, лженауковими напрямками проголошуються чи не всі міждисциплінарні дослідницькі програми, які звичайно слугують взірцями постнекласичної парадигми, що постає, – синергетика (яка в даному контексті, тобто, в усіх випадках, коли синергетична методологія застосовується поза межами свого вихідного вузько дисциплінарного значення) «псевдосинергетикою», квантова медицина тощо [див.: 1].

Зрозуміло, що такий погляд на науку, для якого є характерними метафізичні (антидіалектичні) уявлення про критерії наукової об'єктивності як про феномени, що нібито не підлягають жодним трансформаціям у порівнянні з їх класичними формулюваннями доби Модерну, аж ніяк не є властивим лише російській або російськомовній філософській культурі. Американці Лоррен Дастон та Пітер Галісон у своєму фундаментальному і досить нещодавньому дослідженні, присвяченому поняттю об'єктивності, образно іменують це останнє ліками від «епістемологічної хвороби», що їй ім'я суб'єктивність, – ліками, що дозволяють вилучити зі сфери науки все людське: «Бути об'єктивним значить прагнути до знання, що не несе в собі жодного сліду того, хто познає, – знання, не заплямованого ані забобоном ані навиком, ані фантазією ані судженням, ані бажанням ані схильністю. Об'єктивність – це сліпий погляд, це бачення без утручання, інтерпретації чи розуміння» [9, с.17].

Зрозуміло, що можна досить довго та більш або менш марно сперечатися про те, чи виправдана така позиція, що уподібнює науку сліпому правосуддю, в теорії – але ж, на мій погляд, постнекласичний підхід полягає в

відстоюванні не тільки недоцільності та суперечності, але й небажаності прагнення до такого роду безпристрасності на практиці. Й уже тому, що саме прагнення до об'єктивного знання є актом, як це не дивно, суб'єктивним, а визнання істини в якості очікуваного результату та поставленої мети пізнавальної діяльності є виразом цілком осмисленої інтерпретації – тих саме схильностей, бажань і суджень, що їх наказано було уникати з усією можливою дбайливістю. Коротко кажучи, визнання істини в якості найвищої цінності передбачає особистість того, хто визнає, – передбачає *суб'єкта ціннісного судження*.

Як раз остання обставина привела до витлумачення постнекласичної пізнавальної ситуації як такої, що визначається співвіднесеністю знання до його суб'єкта: подібно до того, як у некласичній науці, зокрема, у фізичній теорії відносності чи у квантовій механіці, результат пізнання визначався засобами його досягнення, приладовою ситуацією та обраною точкою відліку, так само в сучасній науці виявляється подібна ж ступень залежності знання від того, хто познає. Звідси й виникає необхідність окремо уточнювати особисту позицію та інші численні характерні риси цього останнього, відповідаючи на питання: «Хто?», на додаток до класичних «Що?» та «Як?». Наприклад, як указує І. С. Добронравова, приймаючи до уваги певне свідцтво про подію чи проблемну ситуацію в суспільстві, потрібно враховувати також і «поправку» на особистість свідка: скажімо, вірменин і азербайджанець, або грузин і абхазець, очевидно, будуть по-різному сприймати та описувати ті або інші подробиці конфліктів у кавказькому регіоні [3, с.305].

До речі, висунення такої ідеї в річищі постнекласичного підходу не випадково виявляється співзвучним традиціям руської філософії: як зауважував ще Олексій Хомяков, питання про істину є саме питанням «Хто?», а не «що?». Втім, від ототожнення суб'єкта істиннісного судження з іпостасю Боголюдини сучасна наука все ж відрізняється. І не тим, що, як це може здатися на перший погляд, релятивізація досягає в сучасному пізнанні чи не рівня суб'єктивного ідеалізму, на якому загальнолюдська наука поступово замінюється непереконаливим співіснуванням ізольованих одна від одної «науки Іванова», «науки Петрова» і «науки Сидорова». Ні – хоча, з одного боку, людська особистість в якості автономного суб'єкта морального імперативу, включаючи й цінності суто наукового пізнання, залишається одним із найбільш фундаментальних образів для філософської реконструкції, а з іншого боку – в останні роки й десятиліття досить велике число незайманих у філософському відношенні природознавців з ентузіазмом стали відмічати близькість їх власного світобачення й онтологічної позиції до ідей Дж. Берклі чи до метафізики буддизму.

Все ж таки, основна характерна риса описаної ситуації полягає в переносі права виступати суб'єктом покладання цінностей на певну *спільноту*, навіть, можна сказати, у відчуженні цього права на її користь – на протизагальнолюдський як *особистісному* началу, так і *знеособленому* «загальнолюдському», що це останнє з розвитком самого людства за минуле століття стало сприйматися чи не як апофеоз сумнозвісного «абстрактного гуманізму». В результаті, починаючи з середини ХХ століття, спостерігалось і спостерігається немало спроб обґрунтувати існування (або ж необхідність утворення) особливої, частково-приватної науки – науки національної, науки класової, науки жіночої... Незважаючи на всі можливі позитивні наслідки, що можуть витікати з такого роду проліферації людських ідентичностей (обговорення яких, до того ж, лежить поза межами даної роботи), партикулярність науки (чи її «партійність», кажучи іншою, більш звичною для радянських і пострадянських теренів мовою) залишається ідеєю сумнівною. Передусім, в силу явного віддавання переваги груповим інтересам – не стільки перед «загальнолюдськими» чи «особистісними», скільки перед, власне, об'єктивною істиною, за визначенням єдиною та універсальною. Як раз О. С. Хомяков, якщо довелось вже пригадати його трохи вище, засновував свою концепцію на положенні про недоцільність віддавання переваги як єдності перед свободою та множинністю, так і навпаки, – і в певному сенсі, ці ідеї, що відносяться до сфери філософії релігії, виявляються доречними і щодо сучасного наукового та суспільного дискурсу. Немає жодної підстави стверджувати, що єдиною альтернативою класичному монізму (та його одноманітній системі цінностей, його єдиній істині, що часом сприймається сьогодні як «авторитарна» чи навіть «тоталітарна») може бути лише некласична множинність різноманітності, та постмодерністська позиція «антифундаменталізму», що не лише відкидає наявне існування абиякої актуальної єдності, але й накладає негласну заборону на будь-які запитування щодо сутності та потенційності такої єдності. Колективний соліпсизм, чи, за відомим висловом Вітторіо Гьосле, «фіхтеанство інтерсуб'єктивності», виявляється не дуже влучною й ефективною заміною класичної об'єктивної істини.

Звичайно ж, образне визначення постнекласичного підходу як орієнтації на сприйняття, передусім, «єдності в різноманітності» досить часто можна зустріти у філософській думці; проте, реальні шляхи досягнення такої орієнтації поки що не позначені з достатньою виразністю. На мій погляд, важливо передусім усвідомити, що розгляд ситуації постнекласики з позицій діалектичного методу, – виправданість якого лише підкреслюється наявністю термінологічної «подвійної неґації» у самому понятті, яке розглядається, – не є простим поверненням до «квазікласичного» бачення: зняття протистояння

єдності та множинності виступає не відкиданням різноманітності як такої, але запереченням рівноважності всіх можливих точок відліку, запереченням тієї ідеї, згідно якої і наука, і мистецтво, і міф, і *будь-яка* з усіх інших можливих «альтернативних» форм світогляду, світосприйняття, світопізнання та світооцінювання – є лише й безумовно *одною* із рівноцінних перспектив осмислення та сприйняття навколишнього світу.

Справа в тому, що критерії для оцінювання тієї чи іншої з таких можливих перспектив не тільки існують, але й є досить конкретними, тобто, відрізняються один від одного в залежності від того, до якого саме контексту вони застосовуються. У науці таким критерієм залишається відповідність отриманого знання ідеї чи ідеалу об'єктивної істини, філософське обґрунтування якої за сучасної ситуації виявляється завданням далеко не тривіальним. З одного боку, можна вести мову про «об'єктивність без об'єктів», за виразом Гіларі Патнема [11, с.72], тобто, про свого роду відмову від онтології, про заперечення можливості співвіднесення наукового пізнання з реальністю, чи то реальністю фізичною, матеріальною чи якоюсь іще, – а також і про те, щоб обмежуватися, скажімо, конвенціональною чи когерентною теорією істини. Однак, у такому випадку наука дійсно перетворюється на ізольовану сферу культурної творчості людини – ізольованою не лише від філософського чи релігійного запитування про буття, а й загалом від буття як такого.

Іншими словами, «об'єктивність без об'єктів» так само неможлива, як ідеологія без ідеалів або шлюбна ніч без нареченої. Думка, позбавлена об'єкта реальності як свого «тіла», не може не стати думкою спекулятивною. Будь-який прикметник неодмінно перетворюється на порожнє явище за умови відмови від іменника, що він його закликаний конкретизувати, означати та характеризувати. Наприклад, міждисциплінарність як характерна риса сучасної науки, про яку часто можна почути в сьогоденному філософському дискурсі, перетворюється на безглуздя, якщо протиставляти її власне класичній дисциплінарній організації пізнання: дисципліна як буквальна «строгість» передбачає дотримування певних норм і правил наукового дослідження – і не лише тих норм і правил, які були встановлені щодо оформлення такого дослідження міністерствами і департаментами з атестації кадрів. Так само, будь-який партикуляризм та релятивізм приречений на онтологічну поразку внаслідок свого відволікання від ієрархії істин та цінностей: «національне», «гендерне», «класове» є категоріями порожніми за умов, коли вони позбавляються власних іменників, коли вони протиставляються ієрархічно вищій у смисловому аспекті категорії «загальнолюдське». Так саме й уведення самосвідчення як новітнього критерію достовірності наукового пізнання, як «поправки» на його прозору

суб'єктність є, по суті, доповненням, конкретизацією, розкриттям – свідчення з боку самого буття, нехай і розглянутого у сполученні з його аксіологічним аспектом і відповідно до людської міри науки, а не на протигагу, не на заміщення цих останніх (як це було у звичці відповідно до моністичних еталонів доби Модерну).

За умов позбавлення «третейського суду», онтологічного виміру, виходу до об'єктивної реальності, піддавшись некласичному духу партикуляризму, наука виявлятиметься та виявляється при цьому й розділеною на безліч більш-менш роз'єднаних напрямів, традицій, шкіл. Принциповий відхід від питання про природу об'єктивної реальності, у повній відповідності з усвідомленими або несвідомо засвоєваними настановами постмодерністської філософії, перетворює науку на *гру* – гру у захист дисертацій та гру в одержання вчених ступенів наукових і звань, за якої розмови про істину й, тим більше, претензії на її відображення стають попросту дурним тоном. Саме таким «виходом з моди», а не спростуванням, пояснюється відхід від реалізму, що мав місце наприкінці ХХ століття, і не тільки в науковій практиці, але й у мистецтві, в політиці, в інших сферах людської життєдіяльності.

І все ж таки, подібну точку зору ніяк не можна назвати єдино можливою або навіть переважною в сьогоденному дискурсі. Як раз людиномірність як характерна риса сучасної науки постає як усвідомлення необхідності врахування не просто суб'єкта пізнання, але людини в усій повноті її або його людських якостей. В цьому відношенні, ситуація постнекласики виявляється не просто науковою, але й світоглядною революцією. Специфіка сучасної філософії науки полягає в тому, що вона поступово все більш затверджується у статусі філософії практичної, орієнтованої на людину, на діяльність, на етичні цінності. Саме орієнтація на загальнокультурні (а не тільки внутрішньо-наукові) цінності дозволяє уникнути релятивізму, знайти єдність, не втрачаючи при цьому множинність.

Можна сказати, що й філософія науки в наші дні перестає бути особливою філософською дисципліною, відділеною, завдяки специфіці свого предмета, від інших галузей філософствування. Істина, Добро й Краса усвідомлюються не стільки як три окремі ідеали й начала життєдіяльності, скільки як три іпостасі однієї й тієї ж сутності, яка в різних сферах застосування творчої сили людини проявляє себе по-різному, але на підставі єдиного буття. Лев Толстой у свій час із властивим йому запалом повставав проти ідеї мистецтва як «чистого» служіння красі, не співвіднесеного з ідеалами добра, справедливості, моральності: те ж саме можна сказати й із приводу «чистої пізнавальності», що переходить із розряду ідеалів наукової раціональності до однієї з можливих історичних форм втілення таких ідеалів. Іншими словами,

як зазначав Ортега-і-Гассет ще в 1923 році: «Розум чистий має передати свою владу розуму життєвому» [10, с.178].

І знову ж, варто повторити, що заперечення історичних форм існування класичних ідеалів раціональності й об'єктивності не є і не може бути запереченням самих цих ідеалів. Адже якщо розглядати проблему суперечності людиномірності й об'єктивності в дещо ширшому контексті, то заперечення реалізму в науці, як і в мистецтві, веде не просто до релятивізму та партикуляризму, але й до елітаризму – тобто, до заперечення цінностей демократії, як у розумінні внутрішньо-науковому, так і в більш широкому соціально-політичному аспекті. Увесь пафос, уся екзистенціальна напруга Науки з великої літери зосереджена саме на протистоянні наукового демократизму й елітаризму квазінауки, тобто, такого світогляду, згідно з яким існують знання, дії, уміння, принципово не доступні всім людям без винятку [див.: 8]. Саме повернення до такої світоглядної позиції, що була характерною за доби класичного раціоналізму, класичної демократії та класичної науки, але виглядала, у кращому випадку, утопією, в ХХ ст., коли панувала некласична наука, релігійно-сектантська езотерика, мистецтво постмодерну, що орієнтоване на «небагатьох», політика, що зводила і зводить ідеї демократії до виборів «представників» з числа самопроголошеної еліти, – повернення до тих віковичних ідеалів виступає й проявом діалектичного характеру постнекласичної ситуації, й умовою для виживання людства в третьому тисячолітті. Але тема «наука і демократія» та пов'язані з нею експлікації феномена людиномірності – це вже інша, не менш цікава сторінка в динаміці розвитку наукового пізнання, якій слід присвятити окреме дослідження.

Спробуємо, таким чином, підбити деякі підсумки стосовно характерних рис постнекласичної парадигми та людиномірності сучасного наукового пізнання. На мою думку, постнекласика не є лише лінійним продовженням розвитку наукової раціональності від класичного типу (що претендує на пізнання миру «з точки зору Бога») до некласичного, який вводить «поправку» на приладову ситуацію та постулює відносність пізнання щодо позиції спостерігача та обраної точки відліку. Доповнення останнього постулату твердженням про необхідність урахування також і особистості, що пізнає, причому взятої не лише як пізнавальний суб'єкт, але як повномірна людина у всій повноті її якостей, означає не просто подальшу релятивізацію, але й діалектичне повернення до ідеалу об'єктивної істини, яке знімає у перспективі вихідне протиріччя між класичною єдністю й некласичною множинністю. З точки зору постнекласичного підходу, заперечується не різноманіття, а несумірність і рівнозначність усіх можливих позицій і реальностей без урахування контексту їх застосування. Наукова раціональність на сучасному етапі свого

розвитку знаходить свою іманентну *суб'єктність*, яка відрізняє її від попередньої історичної доби, що відверто й передчасно проголошувала «смерть суб'єкта», – і ця якість не виявляється тотожним *суб'єктивності* як логічній антитезі об'єктивності наукового пізнання й наукової істини. Остання залишається ідеалом, вищою цінністю й кінцевою метою усього наукового пошуку, виступаючи, разом з іншими, більш конкретними цінностями пізнання й людської життєдіяльності в цілому, не тільки в якості норми, що постулюється на рівні спільноти, але і як така, що живе, відчувається та сповідується й на більш високому, особистісному рівні буття людини. Тим самим покладається можливість як гуманізації науки, так і її плідного розвитку в ситуації сучасного складного світу, пізнання якого й діяльність у якому сполучені з небувалими ризиками, що вимагають тісної інтеграції пізнавального підходу із ціннісним, вимагають становлення суб'єкта історичного діяння нового масштабу, поруч із державами, спільнотами, партіями – кожної окремої людської істоти як автономного суб'єкта і пізнавальної діяльності, і ціннісного судження.

1. В защиту науки / Отв. ред. Э. П. Кругляков / Комис. по борьбе с лженаукой и фальсификацией науч. исследований. РАН. – М.: Наука, 2006. – Бюллетень № 1. – [Электронный документ.] – Режим доступа: <http://www.ras.ru/FStorage/Download.aspx?id=163a672e-d17d-43fe-b57b5f8e7db7abf>; 2. *Войцехович В. Э.* Антропный принцип как интегрирующее ядро постнеклассической науки / В. Э. Войцехович. – [Электронный документ]. – Режим доступа: <http://www.bazaluk.com/conference/150/comments.html>; 3. *Добронравова И. С.* Постнеклассическая рациональность и философские основания синергетической методологии // Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография : К 75-летию академика В. С. Стёпина / Отв. ред. Л. П. Киященко и В. С. Стёпин. – М.: Изд. дом «Мирь», 2009. – С. 296–314; 4. Наука и квазинаука / Под ред. В. М. Найдыша. – М.: Альфа-М, 2008. – 320 с.; 5. Розум у постнекласичну епоху: антропологічні перспективи : Матеріали міжнар. симпозіуму, Сімферополь, ТНУ ім. В. І. Вернадського, 21–24 травня 2003 р. / Ф. В. Лазарев (ред.). – Сімферополь : ТНУ ім. В. І. Вернадського, 2003. – 110 с.; 6. *Стёпин В. С.* Научное познание и ценности техногенной цивилизации / В. С. Стёпин // Вопросы философии. – 1989. – № 10. – С. 3–18; 7. Стёпин В. С. Цивилизация и культура / В. С. Стёпин. – СПб.: Изд-во СПбГУП, 2011. – 408 с.; 8. *Толстоухов А. В.* Багатолика демократія / А. В. Толстоухов, І. Г. Парапан, Ю. О. Мелков. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2011. – 204 с.; 9. *Daston L.* Objectivity / Lorraine Daston, Peter Galison. – New York : Zone Books, 2010. – 504 p.; 10. *Ortega-y-Gasset J.* El Tema de Nuestro Tempo / Jose Ortega-y-Gasset // Ortega-y-Gasset J. Obras Completas. – Madrid : Revista de Occidente, 1966. – Т. III. – Р. 143–242; 11. *Putnam H.* Ethics without Ontology / Hilary Putnam. – L.; Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2005. – xiv, 160 p.